

Utdrag fra Birkeland, Inger (2014) Kulturelle hjørnesteiner, Oslo: Cappelen Damm Akademisk

Side 15-24:

Omstilling av ensidige industristeder

I disse dager blir den industrielle kulturarven på Rjukan og Notodden fremmet for Unescos liste over verdens kultur- og naturarv. Begrunnelsen for å føre opp disse industristedene på verdensarvlista er stedenes unike posisjon som representanter for Norges vannkraft og kjemiske industri på begynnelsen av det 20. århundre. For nordmenn flest er Rjukan og Notodden assosiert med Norsk Hydro og starten på det norske industrieventyret. I tillegg finner vi også her mye av det mange assosierer med det typiske Telemark: gamle gårdstun med bur og loft, tradisjonelle jordbrukslandskap, vakker natur med store skoger, dype daler og høye, snøklede fjell. Øvre Telemark representerer slik en særegen blanding av det tradisjonelle og det moderne, det gamle og det nye Norge. Geografen Tor Selstad har nettopp av denne grunn omtalt Telemark som et delt fylke, men også et fylke som har alt (Selstad 2008).

Men alt dette er uttrykk for andres blikk på Telemark og de stedene som er her. Telemark har en lang historie som reisemål og er blitt nærmest et symbol for de bilder og forestillinger vi gjør oss av norsk nasjonal natur og kultur. Hva betyr Telemark for dem som bor her? Hva betyr Notodden og Rjukan for de barn og unge som vokser opp her? Hva mener de er viktig for hjemstedene sine i framtida? Hva er et godt sted for dem som bor her, og hva i all verden kan klimaomstilling handle om for dem?

Det har bodd folk i Telemark lenge. Bosettingen på Rjukan og Notodden har ingen lang historie. Arbeid i Rjukans kraftkrevende industri skapte grunnlag for byutvikling og industrielle leve- og tenkemåter. Notodden og Rjukan er etablert som byer og steder gjennom utnyttelsen av fallende vann til elektrisk energi. Det var tilgang til store mengder vannkraft som gjorde at Norsk Hydro plasserte stor produksjon på Rjukan og Notodden. Disse stedenes utvikling har på hele 1900-tallet vært bestemt av utviklingen i hjørnesteinsbedriften Norsk Hydro. Tittelen på boken kommer delvis av denne utviklingen, hvor industrien har vært hjørnesteinen for stedenes bærekraft. Uttrykket hjørnesteinsbedrift innebærer at en bedrift alene er grunnlaget for liv og utvikling, en av de viktige hjørnesteinene, for et steds evne til å videreføre seg selv som samfunn. En hjørnestein er en del av en grunnmur og en forutsetning for å kunne bygge og bo. Men hva slags grunnlag er det snakk om? Er det økonomisk grunnlag alene, eller kan vi også snakke om kultur som et grunnlag for bosetting og utvikling av gode steder?

En ensidig næringsstruktur vokste fram kjennetegnet av dominansen av én type virksomhet, som spesialiserte seg på produksjon av ett produkt. Steder med slik utvikling, som Rjukan og Notodden og flere andre steder i Norge, fikk navnet ensidige industristeder (Hansen 1963, Hansen 1980, Fosso 1997, Hansen 2004 og Berg et al. 2004). Rjukan og Notodden opplevde rask vekst med etableringen av Norsk Hydro, men har nå vært inne i mange tiår med avindustrialisering. Norsk Hydro har ikke opprettholdt aktivitet i Øvre Telemark. Dette har hatt store konsekvenser. Det er disse konsekvensene som er utgangspunkt for forskningen denne boken bygger på.

Når hjørnesteinsbedriftene ble borte, begynte behovet for omstilling. Omstilling er et ord som brukes for å beskrive alle tiltak som har som formål å gjøre det enklere for bedrifter, sysselsatte og steder å endre og tilpasse seg. På Rjukan og Notodden begynte omstillingen da hjørnesteinsbedriftene omlokaliserte virksomhet fra Øvre

Telemark til Herøya og senere utlandet. Omstilling beskriver behovet for store og komplekse endringer i samfunnet, ut over normale samfunnsmessige endringer. Samfunn er alltid i endring, men noen ganger blir endringene så store at det krever ekstraordinære tilpasninger og omstillinger. Omstilling omtaler litt mer dramatiske forandringer i et samfunn.

Mye av det offentlige omstillingsapparatet i Norge har handlet om å skape nye økonomiske muligheter for virksomheter og mennesker på ensidige industristeder, slike som Rjukan og Notodden, slik at utviklingen blir økonomisk bærekraftig. Da er næringspolitiske virkemidler viktige rettet mot økonomiske foretak. Der hvor forskerne før tolket omstilling som et problem knyttet til mangel på industriarbeidsplasser og sysselsetting, har forskningen etter hvert også forstått omstilling som et videre samfunnsmessig problem, knyttet til rådende meningsstrukturer, kulturelle identiteter og sosiale praksiser i lokalsamfunnet (Fosso 1997, Hansen 2004). Eli Fosso forstår for eksempel omstilling i lys av andre forhold enn foretaksrettet næringspolitikk. Hun har studert hvilke livsmuligheter og begrensninger som fire generasjoner av unge har hatt på det ensidige industristedet Årdal. Her har det vært viktig å forstå omstilling i lys av endringer i utdanningens, arbeidets og stedets betydning over tid og generasjoner.

Jeg har forstått omstilling i lys av forhold som ikke tidligere har vært drøftet i sammenheng med omstilling av ensidige industristeder. Dette er klimaendringene og den globale oppvarmingen. Jeg spør hva vi kan lære av omstillingen av Rjukan og Notodden for arbeidet med klimaomstilling. Omstilling forstår jeg som helhetlige endringsprosesser, som har økonomiske, miljømessige, sosiale og kulturelle aspekter, som kan knyttes til både globale og lokale forhold. I boken viser jeg hvordan steder som Rjukan og Notodden kan spille en stor rolle også for klimaomstilling. Jeg vil vise hvordan god klimaomstilling starter hjemme, det vil si på hjemstedet, der hvor folk bor. Sted blir dermed et viktig begrep i denne boken.

Globale klimaendringer: fra tilpasning til omstilling

Klimaet på jorda kommer i framtida til å bli varmere. Klimaendringer er prosesser som har vært virksomme i lang tid, mye lenger enn det mennesker som lever i dag, kan fortelle om. Klimaendringer kan være vanskelige å forstå i et lokalt og tidsavgrenset perspektiv. Selv om det er store variasjoner globalt, har det vært betydelige klimaendringer det siste hundre året. I vår del av verden er vi ikke utsatt for dramatiske klimaendringer, selv om ekstremvær og sterkere stormer er typiske eksempler på det vi kan vente oss med et varmere klima her til lands. Klima er et mål på gjennomsnittet av temperatur, nedbør, vind, havstrømmer, havtemperatur og havis regnet over en tidsperiode på 30 år eller mer. Klima har sammenheng med hvordan været utvikler seg, som er den bestemte verdien av temperatur, nedbør, vind, havstrømmer, havtemperatur og havis på et mer avgrenset tidsrom, for eksempel over en time eller en dag.

Det er nå allment anerkjent at det er menneskenes levemåter på jorda som påvirker klimaendringene mer enn andre faktorer. Det er også bakgrunnen for at den geologiske tidsalderen som vi lever i, har fått navnet Anthropocene etter menneskenes innvirkning (Crutzen og Stoermer 2000, Crutzen 2002). Vår tidsalder er kjennetegnet ved at det er mennesket som er blant de viktigste drivkreftene til endringer på jorda. Navnet Anthropocene kommer fra ordet anthropos, som betyr menneske. Ordet kan slik antyde at samfunnet som helhet og menneskene som bor på jorda, må ta et større ansvar for jordas utvikling.

Klimaendringer er globale og måles i en stor skala, nasjonalt og globalt. Vi vet at klimaendringene

er globale, og det betyr også at de vil påvirke alle steder, på en eller annen måte. Det er i hovedsak de industrialiserte landene med menneskeskapt klimagassutslipp som er hovedårsak til klimaendringer. Konsekvensene av klimaendringer vil ikke være like over alt. Det blir hevdet at noen steder blir tapere mens andre steder blir vinnere. De steder som er dobbelt utsatt, er de som merker de negative effektene av både globalisering og klimaendringer best (O'Brien og Leichenko 2000). De steder som vinner på klimaendringene, er de som merker de positive endringene i temperatur, nedbør, vind. Slike fordeler kan også påvirke samfunnsutviklingen ved å legge grobunn for økt produktivitet i jordbruket, økt ressurstilgang (mer vann) eller mindre naturødeleggelser (eller flom), eller andre forhold som mindre behov for fyring om vinteren og mindre utgifter til snøbrøyting. De stedene som taper på klimaendringene, er de som merker de største ulempene, som for mye regn og for kraftig regn som gir flom, mens for høye temperaturer gjør at jordbruksjord tørker ut. Noen mener at det er de høyereliggende områdene i verden som vil merke den sterkeste globale oppvarmingen, og at de subtropiske områdene vil få størst nedbør.

Effektene er ujevnt fordelt geografisk og sosialt. Ulike økosystemer, samfunnssektorer og sosiale grupper har ulik sårbarhet når de blir eksponert for klimaendringene. Hvor sårbar man er, handler om hvor stor muligheten er for å bli negativt berørt av klimaendringer (O'Brien mfl. 2012). Det kan faktisk være slik at de mest sårbare gruppene ikke finnes i de fattigste delene av verden. Fattige grupper kan bo i produktive miljøer, mens ressurssterke grupper kan være sårbare om de lever i miljøer med stor mulighet for å bli negativt berørt av klimaendringer.

I Norge forventer man at klimaendringene vil føre til høyere temperaturer, mer regn, kortere snøsesong, et høyere havnivå og større stormflo. Det blir «mer vær» og mer vått. Det vil ganske sikkert komme mer regnflom, jorderosjon og skred forårsaket av kraftig regn og våtere klima. Siden klimaet blir varmere, vil også tregrensen stige, og planter og dyr på fjellet vil bli mer sårbare. Noen positive konsekvenser kan kanskje også forekomme. Vi kan få økt produksjon av noen landbruksprodukter og kanskje også mer vannkraftproduksjon (O'Brien mfl. 2012).

Klimaendringene stiller mennesker og samfunn overfor store utfordringer. I boken Klimatilpasning – hva betyr det for meg? (O'Brien et al. 2012) gir norske forskere noen svar og søker å utvide forståelsen av hva klimatilpasning kan være. Det er behov for tiltak som reduserer klimagassutslippene i tillegg til en direkte tilpasning til klimaendringer. Som oftest viser klimatilpasning til tekniske forbedringer, endringer i drift, forskrifter, regelverk og planer, som når byggeforskrifter endres eller veinettet blir utbedret for å håndtere flom og ras. Det er viktig å kunne forebygge skader og ødeleggelser av mer flom og nedbør på steder som er mest utsatt. For slike tiltak trengs helhetlige løsninger og systemer som ser mange forhold i sammenheng. Men klimatilpasning handler også om hvordan samfunnsutviklingen påvirker muligheter og begrensninger for tilpasning blant mennesker og grupper. Om vi tenker enda større, handler klimatilpasning om hvilken samfunnsutvikling vi ønsker oss, og hvilke verdier som skal ligge til grunn for samfunnsutviklingen.

Samtidig hevdes det at klimaendringer ikke er noe som kan fikses og repareres på enkle måter (Hulme 2009). Szersynski og Urry (2010) viser at hva samfunnet gjør, er avgjørende, og klimaendringene vil kreve at også samfunns- og kulturfagene må tenke helt nytt, utvikle nye teorier og metoder for å forstå klimatilpasning (Palsson mfl. 2012). Klimaendringene er med andre ord et fenomen som krever helt nye tilnærminger. Økonomer og naturvitere har stått bak det meste av forskningen om klimaendringer. Det er naturlig at den kunnskapen vi har om hva klimaendringer er, er formet av disse fagenes forståelser og perspektiver (ibid. Bjurström og Polk 2011). Ulike fag har ulike teorier og metoder, og dette påvirker både hvordan klimaendringer forstås, og hvilke

løsninger og tiltak som foreslås.

Det er hevdet at selve forståelsen av klimaendringer er formet av bestemte ideer eller metaforer, som preger hva som siden skrives og tenkes. Det har for eksempel vært typisk å ramme inn forståelsen av klimaendringer ved hjelp av krise- og katastrofemetaforen (O'Neill mfl. 2010). Journalister er flinke til å bruke slike metaforer, som når avisene bruker ordet «klimakrise» med krigstyper på førstesiden. Samtidig er dette en del av klimaendringenes helhetlige bilde, fordi det har kommet mer fokus på hvilke psykologiske mekanismer som settes i sving som reaksjoner på klimaendringer.

Selvrettferdighet er en typisk psykologisk reaksjon på klimaendringer. Miljø- og klimaaktivister blir gjerne selvrettferdige, nærmest moralister, i sin iver etter å forandre folks levevaner. Kjøttfrie mandager har noen steder eller i noen sosiale miljøer blitt til sosial tvang. En annen typisk reaksjon er apati (Rust 2004). Det er ikke vanskelig å se begge disse reaksjonene uttrykt i offentligheten. Politikerne faller mot apati og er redde for å irritere selvgode og velfødde nordmenn. Vi liker vår velstand og det gode liv. Vi fortsetter å booke flybilletter som før, avisene er fulle av reklame for all verdens produkter som vi godt kunne klare oss uten, og vi kjøper varer i butikken uten å tenke over hvor og hvordan produktet har havnet der, og uten å tenke på hvor restene havner. Det er ingen sammenheng mellom det vi vet er riktig, og det som skjer rundt oss. Psykologene kaller denne erfaringen kognitiv dissonans. Hvorfor forandre på noe som helst? Hvilken forskjell gjør lille meg? Vi leser stadig i avisene at vi alle må gjøre forandringer i samfunnet for å bremse, stoppe og reversere en global temperaturstigning. Det er vanskelig å vite hva man som enkeltperson kan gjøre fordi problemet virker så stort. Hver enkelt sitt bidrag kan virke bare som en dråpe i havet.

Bak både apati og selvrettferdighet ligger et relativt negativt menneskesyn. Her avdekkes et syn på at mennesker egentlig er ute av stand til å ta ansvar eller gjøre noe uten å ha mørkemenn hengende over seg, eller forandre seg uten økonomiske eller andre virkemidler. Jeg mener i likhet med Mary-Jayne Rust (2004) at dette menneskesynet skjuler et grunnleggende ubehag knyttet til det moderne livets grådighet og overforbruk, og fortrenget sorg og smerte over å se at naturen forringes, ødelegges og utbyttes. Den globale oppvarmingen er et speil som viser baksiden av vårt gode liv her i den vestlige verden. Er det mulig å forene endring i leve- og tenkemåter med et positivt menneskesyn?

Ingen fag har teorier og metoder som gir enerett til sannheten om verken klimaendringer eller andre forhold i samfunnet. Det er et faktum at vi har mer enn nok kunnskap i verden til å vite at klimatilpasning er nødvendig, men slik tilpasning har ikke kommet ennå. Kanskje må vi undersøke problemet på helt nye måter. Vi kan ikke studere klimatilpasning i samfunnet på samme måte som vi studerer klimasystemets virkemåte. Hva klimaendringer betyr for folk, kan ikke forstås og analyseres ved å bruke klimamodeller, tekniske måleinstrumenter og GPS. Forskerne vet ikke så veldig mye ennå om hva klimaendringer betyr for mennesker, og hvilke endringer det får for menneskers og samfunns selvforståelser. Vi vet at klimaendringer får innvirkning på slike selvforståelser, men ikke på hvilke måter og hva som er reelle mekanismer for klimatilpasning. Global oppvarming er kanskje noe annet og mer enn et problem som må løses. Kanskje avhenger løsningen av hvordan vi forstår problemet. Kanskje er ikke problemet et problem, men en mulighet, og avhengig av en positiv innramming?

Mange tenker nok at klima er svært abstrakt og vanskelig å forstå. I min forskning har jeg vært interessert i å undersøke noe av det som jeg mener er viktig for å fremme klimatilpasning, nemlig kultur. Det hevdes at kultur er viktig i klimatilpasning (Adger et al. 2013, Adger 2007). Foreløpig har ikke myndighetene rundt om i verden

tatt tilstrekkelig hensyn til de kulturelle aspektene ved klimaendringer. Kanskje er kultur en viktig nøkkel for å få fart på klimatilpasningen. Vi vet at det er viktig at store, politiske løsninger må være «koblet på» det som betyr noe for folk flest, der folk bor og for de stedene der folk bor (Adger et al. 2013). Politiske tiltak og beslutninger må ha legitimitet og må oppfattes som gode og fornuftige.

Klimaendringer er ikke noe vi kan «tro» på eller ikke, selv om vi ikke kan «se» endringene direkte, sånn på det jevne. Klimaendringene er reelle, enten vi erkjenner dem eller ikke. Her må vi som regel bare stole på forskerne som forteller oss at klimaendringene er reelle. De fleste av oss har ikke de kunnskaper eller ferdigheter i vitenskapelig metode som skal til for å bekrefte eller avkrefte klimaforskernes kunnskap. Vi må ha tillit til at når alle er enige i at dette er sann kunnskap, må vi forholde oss til det. For å hjelpe med å gjøre det abstrakte og reelle mer konkret vil jeg lage et begrepsskille. Selv om det er problematisk, vil jeg skille mellom objektive og subjektive klimaendringer. Objektive klimaendringer er endringer i klima som faktisk skjer, selv om vi mennesker ikke er bevisst disse, mens subjektive klimaendringer viser til erkjennelsen av at klimaendringer finner sted. Klimaendringene handler slik ikke bare om faktiske endringer i menneskers omgivelser, men også om forståelsen, fortolkningen, og de oppfatninger som finnes av klimaendringene.

Å koble klimaendringer med kultur handler slik om å forstå noe abstrakt og vanskelig som noe konkret, i det som er meningsfylt for folk. Det å være «koblet på» klimaendringer handler først og fremst om å forstå klimaendringer som en del av vårt hverdagsliv. Hva betyr klimaendringer for vanlige, daglige rutiner og gjøremål, som det å lage handleliste og velge hvor man skal reise i ferien, eller hvem man gifter seg med eller hva slags utdanning man velger? Hva betyr klimaendringer for hvor man velger å bo, hva slags bil man kjører eller om man er for eller imot jakt på ulv? Hva har klimatilpasning med å si ja eller nei til asylmottak på hjemstedet? Hva har klimatilpasning å gjøre med alt dette? Kanskje noe, kanskje lite, men kanskje også alt dette og mye annet også, dersom vi forestiller oss at klimaendringer er en del av menneskers hverdagsliv. Enten vi tenker over det eller ikke, blir klima slik en del av de økologiske sammenhengene hver av oss står i, som vi kan tydeliggjøre for oss selv og andre og være ansvarlige for.

Klimaendringene kan slik forstås som å noe som er dypt innvevd i eksisterende tanke- og handlemåter både i samfunnet og i vitenskapene. Klimatilpasning handler slik om kultur i bred forstand, hvor kultur er å forstå som meningsinnholdet i sosiale fellesskap, og det som gjør kommunikasjon mellom mennesker mulig. Vi må vite mer om hva som er de kulturelle og sosiale betingelser for klimatilpasning, hvor kultur er aspekter ved all menneskelig virksomhet, all sosial samhandling, både i arbeid, fritid, i samfunnet, organisasjoner og institusjoner. Klima blir slik kultur forstått som erfaringer, sosiale praksiser, hverdagsliv og livsverden, og av og til noe som ikke lar seg uttrykke språklig. Jeg mener at de virkelig viktige spørsmålene om hvem mennesket er, og hvor vi utvikler oss, ikke er mulig å skille fra våre relasjoner til omgivelsene, til steder og landskap (se også Abram 1996). Mennesker inngår i en sømløs vev av liv på jordkloden. Klimaet er en del av denne sømløse veven. Løsningene på klimaendringene er dypt forankret i våre bilder av oss selv og naturen, i livsstil og handlingsmønstre, i våre kulturelle verdier. Klimatilpasning er mulig uten å falle mot apati eller selvrettferdighet. Jeg tror det handler mye om å anerkjenne at mennesker er en del av en større sammenheng.

Her tenker jeg at det er viktig å lage et bedre språk og utvikle nye begreper, som passer for oss og som tar utgangspunkt i vår egen kultur og levemåte. Kanskje er «tilpasning» ikke et godt nok ord å bruke på norsk, fordi det er ikke noe i dette ordet som nødvendigvis knytter det til endringer i kultur. Derfor vil jeg bruke ordet klimaomstilling heller enn klimatilpasning, for å invitere til en bredere diskusjon til hvordan vi som enkeltmennesker og samfunnet som helhet skal forholde oss til klimaendringer. Og fordi omstilling er et begrep

som mange vil ha et forhold til, spesielt i de områdene av Norge som denne boken handler om. Vi kan bruke begrepet klimaomstilling for å uttrykke behovet for en annen forståelse av menneskers plass i verden og for en klimaomstilling i samfunnet.

I en tid hvor kulturelle verdier er i endring, og hvor flerkultur og mangfold preger dagsorden, er det viktig å innse at folk flest ikke vil ha pådyttet hva som er riktige holdninger og korrekt forbruk fra mennesker som mener seg å ha funnet Svaret med stor S på hva vi skal gjøre med klimaendringene. Jeg vil legge vekt på å formidle menneskers mulighet til endring. Vi trenger kunnskap og politiske alternativer som kan bidra til nødvendige endringer i livsstil og kultur uten å ty til spådommene til mørkemenn og andre dommedagsprofeter. Dette handler om menneskesyn. Jeg foreslår at i stedet for å se kultur som begrensning, bør vi se på kultur som en ressurs og en nødvendig betingelse for å møte behovet for klimaomstilling. Kanskje er det slik at det i et ressursperspektiv er mer konstruktivt å forstå klimaomstilling og klimaendringer som en mulighet.

Vi har i dag nok kunnskap til å begrunne nødvendigheten av klimaomstilling i samfunnet, men tilstrekkelig klimaomstilling har foreløpig ikke funnet sted. Omstillingen har ikke kommet særlig langt i Norge når det gjelder tilpasning til klimaendringer. Klimaendringene gjør at vi må se på omstillingsproblematikken med nye øyne. Boken er ikke et bidrag til å forklare hvorfor tilpasninger ikke har kommet, men et forsøk på å utvikle redskaper – gjennom fokus på utdanning og læring og kulturelle endringer mer generelt – for klimaomstilling. I denne boken ses kultur som både problem og mulighet, med fortolkning og endring av kulturelle verdier og identiteter i fokus med hjemstedet som en integrerende ramme.

Folk som lever her i dag, må finne nye måter å forholde seg klimaendringer: Hvordan skal vi i Norge forstå vår industrielle nære fortid som en bidragsyter til de globale klimaendringene? Hva skal det bety for oss at noen steder blir negativt eksponert for klimaendringer? Hva skal vi begrunne livet vårt med, for å skape en bærekraftig framtid ikke bare økonomisk, sosialt og miljømessig, men også kulturelt? Hva skal vi leve for? Hva som vil skje med Rjukan og Notodden, og lokale muligheter for klimaomstilling, handler i stor grad om menneskesyn og valg av kulturelle verdier for samfunnsutviklingen (Birkeland 2008).

Kan vi lære noe om klimaomstilling av Rjukan og Notodden? Det kan vi gjøre ved å lære av disse stedenes geografi og historie. Dette er steder som har lang erfaring med omstilling og endring, som både problem og mulighet. Dette gjør kultur interessant både som hinder for handling og omstilling. Klimaomstilling er, akkurat som historie og kultur, fenomener som fortolkes lokalt og gis lokal betydning. Klimaomstilling er altså et kulturelt fenomen.

Side 53-67:

Lange linjer i landskapet

Folk har alltid bosatt seg i nærheten av vann. Det har vært en felles betingelse for bosetting overalt på jorda. Da de første bosettingene ble etablert i Øvre Telemark for noen tusen år siden, var det i nærheten av vann. Men vann har hatt ulik betydning for bosettingen i et langt tidsperspektiv. I 1850 hadde vann en noe annen økonom-

isk, sosial og kulturell betydning i Tinn sammenlignet med i dag. Vi kan si det slik at vannets betydning har skiftet minst én gang siden 1850, kanskje to, hvis vi tar med den tida vi lever i akkurat nå, som også må regnes som en periode med store endringer grunnet globalisering og klimaendringer.

Rjukan og Notodden er to byer med en kort historie. De har nylig feiret 100-års jubileum. Jeg vil argumentere for at vi må gå lenger tilbake og studere landskapet slik det utviklet seg over millioner av år, og spesielt de siste 10 000 år og det som kalles den store istida, for å forstå hvorfor vi fikk byer som Notodden og Rjukan i moderne tid. Det industrilandskapet som vi gjerne assosierer med industribyene Notodden og Rjukan, kan ikke forstås uten å se nærmere på vannsystemet og samspillet mellom vann, landformer, fjellmasser, vegetasjon, vær og klima og menneskene som har levd her. Dette landskapet representerer virkelig kulturblanding.

På Kalhovd, som er et område helt øst på Hardangervidda, var det mulig å overleve for mennesker og dyr under siste istid for flere tusen år siden. Kalhovd og landskapet her er som et kart over 9000 år med lag på lag av menneskers bruk og regulering av landskapet. Her finner vi Rikulvshelleren, som er en samling flyttblokker og heller fra siste istid. Det er mange lag av bruk innimellom disse hellene, som forteller om en ubrutt tradisjon av fangst, jakt og fiske, som strekker seg helt fram til i dag. For 9000 år siden var klimaet varmere enn i dag, så vi må forestille oss at det ikke var så kaldt å bo og leve ute i fjellet mellom noen steinheller.

Man regner det som sannsynlig at fangstfolk har kommet til dette området omtrent samtidig med reinen rett etter siste istid, da menneskegrupper fulgte reinens forflytninger etter at isen smeltet og trakk seg nordover. Reinen fulgte breene fordi den likte kjøligere klima, som den fant ved isbreene. Folkene som levde av reinen, må ha brukt landskapet ved Kalhovd av en bestemt grunn: Her var det mulig å skaffe mat. De har antakelig flyttet fra kysten til fjellet om sommeren, og på den tida var det ikke svært lang vei fra vinterboplassene ved kysten, siden havet stod høyere. Villreinen på Hardangervidda har kommet sørfra, og ved Kalhovd har det vært gunstig å drive jakt. I tillegg fant de bergarten kvartsitt, som ble brukt til å lage jaktredskap. Vannene og elvene i området har former som utgjør naturlige ledegjerder med landbroer (eid, sund, skar) mellom land og vann. Slike landformer har vært godt egnet for fangstfolk. De skapte hele fangstsystemer basert på de naturlige formene; de laget dyregraver, bogasteller, ledegjerder, steder å gjemme kjøtt og bosteder.

Isbreenes utbredelse har sammenheng med store landformdannende prosesser og klimaet og energibalansen på jorda. Dette er store prosesser som hele tida er i endring. Den geologiske massen og kontinentene, og de landformene som dannes på jordoverflaten, er ikke statiske. Jordskorpa er i bevegelse og forandring hele tida. Selv om jorda vi går på og steinen vi trår på, virker fast og uforanderlig i vår menneskelige opplevelse av tid og historie, er den en del av store endringsprosesser som går over millioner av år. Som Doreen Massey skriver, berggrunnen og de geologiske platene er en del av vår sosiale makt-geometri, og en del av den sømløse veven som utgjør vår tids moderne landskap (Massey 2005).

La oss forflytte oss til Møsvatn, en stor innsjø 914 meter over havet. Ved Møsvatn er vi nærmere den store Hardangervidda enn vi var ved Kalhovd. Møsvatn har vært en vedvarende sikker kilde til vann for mennesker, dyr og vegetasjon i alle de nære og lavereliggende områdene rundt Hardangervidda (i alle retninger), ikke minst på grunn av vintersnøen som skaper store mengder smeltevann om våren. Hardangervidda lagrer store mengder vann gjennom snøen som legger seg om vinteren. I dag kjenner vi Hardangervidda best som en nasjonalpark som er etablert for å beskytte den store populasjonen av villrein som befolker vidda. Villreinen er et dyr som trenger store og åpne landskap for å trives, noe den får mye av her. Hele vidda dekker faktisk over 8000 km²

og er det største fjellplatået i Nord-Europa. Det meste av dette området ligger på 1100–1200 meter over havet. Hardangerjøkelen er det høyeste stedet, det strekker seg nesten 1900 meter over havet.

Fjellplatået er svært gammelt, 550 millioner år, og fra en tid hvor landmassene forsvant under havoverflaten. Det landskapet vi kan se i dag, er dannet av de geologiske prosessene i tertiær tid, for 66–2,7 millioner år siden (Ramberg et al. 2008). Havbunnen ble presset sammen av et lag av stein, og senere foldet og skjøvet sammen og etter hvert hevet opp fra havet til et høyt fjellplatå. De vestlige delene ble hevet høyere enn de østlige delene av platået, med brattere fjellsider og dypere fjorder sammenlignet med i øst, hvor Rjukan og Notodden ligger.

Når snøen smelter på Hardangervidda, blir det naturlig nok mye vann som renner mot havet. Elva Måna er en av mange elver som renner ut fra Møsvatn. Langs Måna finner vi den rykende fossen Rjukanfossen, som renner ut i Tinnsjøen, og videre i Tinnelva, ut i Heddalsvannet og Norsjø, med utløp i havet. Industribyen Rjukan ble etablert like sør for Rjukanfossen, mens Notodden er anlagt i nordenden av Heddalsvannet, på en odde hvor det hadde vært forbindelse til kysten og Nordsjøen etter at Telemarkskanalen ble åpnet i 1861 (Dalland 2001). Fra Møsvatn, 914 meter over havet, faller vannet hele 700 meter gjennom den 30 kilometer lange og smale Vestfjorddalen til Mæl. Fra Mæl strekker den svært dype Tinnsjøen seg enda 30 kilometer til Tinnoset, hvor Tinnelva renner 32 kilometer til utløpet på Notodden. 88 meter av Tinnelvas fall på 173 meter er konsentrert på de siste fem kilometerne (Hansen 1963).

I den perioden som fulgte etter tertiær, kværtær, ble dype fjorder og daler dannet både øst og vest for Hardangervidda. Disse fjordene og dalene er et resultat av isbreenes arbeid. Isbreer er ikke en statisk masse. Isen beveger og forandrer på seg hele tida. Den knadde og gnagde på underlaget, som ble presset både mot øst og vest. Det har vært en lang rekke istider over en periode på 90 000 år som har formet store deler av det landskapet vi ser i dag. Vi har mange daler i Norge som ble laget i denne perioden, såkalte U-daler. Figur 3.1 viser Vestfjorddalens U-form tydelig.

Under den siste istida for omtrent 10 000 år siden var Hardangervidda dekket av en stor isbre. Klimaet ble langsomt varmere, og gjennom den tiltakende snøsmeltingen ble det dannet store breelver både under og over de smeltende breene i dalførene skapt av isens gnaging. Isbreen som i utgangspunktet forandret landskapet både gjennom å presse, skrape og gnage berggrunnen (gjennom erosjon), var ikke alene om å endre på landskapet. Breelvene var også svært viktige. Elvene og dalføre vi ser i Tinn og Notodden i dag, er restene etter store breelver, som har arbeidet videre i landskapet gjennom erosjon og gjennom å frakte løsmateriale (sand, grus, leire).

Det var en relativt kort avstand mellom Hardangervidda og havet, og da breene smeltet raskt, måtte svært mye vann fraktes fra vidda til havet over kort avstand. Kraften i det fallende vannet skapte helt bestemte former i landskapet. Elvegjel (eller canyon) ble dannet der elva eroderte på det underliggende fjellet sammen med forvitring av fjellet skapt av frostsprengning og kjemiske reaksjoner mellom vann og stein. Resultatet var trange, smale og kantete elvegjel hvor breelvene presset seg stadig lenger ned i fjellet. De mange fossene Rjukanfossen, Svelgfoss, Sagafoss og Tinnfoss er rett og slett mange elvegjel i dette området (Leif Sørbel, pers. komm.).

På Notodden, hvor Tinnelva renner ut, kan vi se flere av de formene som ble dannet av vannets arbeid med underlaget. Elver arbeidet altså på underlaget både med å frakte løsmasser og å erodere. Løsmassene ble avsatt både på bunnen av elva, ved elvas utløp og langt ut i Heddalsvannet. Tinnelva har gnagd rett på grunnfjellet og flyttet store mengder grus, sand og leire. Ved Notodden ble mye av grusen og sanden avsatt i såkalte terrasser.

Disse terrassene er restene av elvesletter. Tinnelva har dannet mange slike terrasser i landskapet på ulike nivåer, med de tidligste terrassene øverst i landskapet og senere terrasser på lavere nivå etter som landet hevet seg da bre-isen smeltet bort. Terrassene er svært markerte i det landskapet vi kan se i dag, de er ganske store og flate, og dukker opp på flere høyder: på 150–120 (som også representerer høyeste marine grense), 65, 40, 30 og 17 meter over havet. Figur 3.2 viser de mange terrassene på Notodden som i dag utgjør sentrale deler av byen. Grunnen til at det ble dannet terrasser, er at det var der elva møtte havet, elvevannet la seg rolig i havet og store mengder løsmasser ble avsatt på et lite område. Tinnelva fortsetter i dag å bygge terrasser i Heddalsvannet omtrent 16 meter over havet.

Notodden er geografisk og kulturelt grensen mellom øvre og nedre Telemark. Ifølge gamle kilder var det faktisk området nord for Notodden som ble kalt Telemark, mens Grenland var navnet på området sørover (Gundersen 2008). I før-moderne tid gav områdene nord for Heddalsvannet ganske magre vilkår for folk og dyr. Det var helt klart ulike betingelser for fast bosetting her sammenlignet med områdene sørover i fylket. Folketallet i øvre deler var lavt, og det var lite overskudd å hente fra jord og dyr. Men sammenligner vi Tinn med Notodden, er landskapet i Notodden mye åpnere enn på Rjukan, og med betydelig bedre dyrkingsjord. Spesielt Heddal har en god del marin leire og sand avsatt siden havet gikk opp dalen, og derfor bedre dyrkingsjord. Ved Notodden er det også mye enklere kommunikasjoner med omverdenen på grunn av Heddalsvannet som vannvei med tilknytning til havet. Store og åpne moer med stor og fin furuskog i Notodden er terrasser dannet i bresmelting-perioden. Herfra ble det eksportert betydelige mengder tømmer til skipsbygging. Det ble også bygd en god del skip innerst ved Heddalsvannet. Furu vokser godt på slik sand- og grusholdig tørt jordsmonn. Tømmeret ble fraktet langs vannveiene, og tømmerfløting og vannhjul satte tidlig spor i landskapet. Ved inngangen til 1800-tallet ble det eksempelvis bygd en 55 meter lang tunnel gjennom fjellsiden ved Tinnfossen på Notodden for å frakte tømmeret på utsiden av fossen (Hansen 1963). Arbeidet tok sytten år. Man varmet opp fjellet til det sprakk, og så hakket man løs steinen. Vannet som gikk gjennom tunnelen ble også brukt til å drive skovlene til en mølle. Tinnfossen var regnet for å være en spesielt vanskelig foss, for tømmeret hadde en tendens til å sette seg fast i en svær haug midt i fossen.

Ettersom bruken av landskapet har endret seg, ser vi det har fått skiftende betydninger. Vannlandskapet har aldri vært bare naturlig. Det er sosialt og kulturelt hele veien fra de første bosettingene som fulgte reinens vandringer. Det første jordbruket kom til Norge for ca. 6000 år siden. I de øvre delene av Telemark ble jordbruk kombinert med fangst, jakt og fiske fordi omfanget av dyrkingsjord var relativt lite. Jordbruket gav ikke grunnlag for store overskudd. Gamle fangstanlegg for jakt etter elg og rein har vært i bruk i Telemark fra steinalderen til helt fram til 1700-tallet. Bygdebøker fra øvre Telemark viser at det var magre kår, folk og familier etablerte seg og prøvde seg på et stykke land, og flyttet når det ikke var bærekraftig. Det var et omskiftelig og uforutsigbart liv på mange måter.

Dette landskapet gav ikke mulighet til å overleve i større samfunn som landsbyer og byer før i moderne tid. Det var noe handel og tidsavgrensede markeder på handelssteder, som på Kongsberg (i Buskerud) og i Bø i Midt-Telemark. Men bybosetting ble ikke etablert før i det tjuende århundre, og da kun på grunnlag av industriutvikling, ikke jordbruk og handel. Dette har gitt et særpreget landskap, med et klart brudd i bosettingsmønstret fra før-moderne til moderne tid og utvikling av et moderne industrilandskap de siste hundre årene.

Fra før-moderne til moderne landskap

En helt ny måte å se naturen på ble dannet mellom 1500- og 1800-tallet. Dette var knyttet til de teknologiske og økonomiske endringene i den industrielle revolusjonen (Knutsen 2010). Samtidig hadde fornuftsfilosofien skapt et absolutt skille mellom tanke og kropp, subjekt og objekt (Plumwood 2002), som førte til at naturen ble sosialisert på en nye måte. Den industrielle revolusjonen, med de teknologiske og økonomiske endringene som har skapte grunnlaget for den samfunnstypen som vi kaller industrisamfunnet, forandret landskapets utseende og funksjoner. På mange måter kan vi bruke ordet fabrikk som en metafor for det nye landskapet som vokser fram, slik Hans-Jakob Ågotnes gjør for å beskrive Tyssedal i Odda (Ågotnes 2007). Tyssedal er en fabrikk, et helt produksjonssystem, skapt for å utnytte vannkraft i industriell produksjon av varer og produkter. Men det sentrale er at fabrikkene ikke slutter med fabrikkveggen. Byggets omgivelser er nødvendig for å skape denne vannkraften. Naturlandskapet med landformene er en del av det industrielle produksjonssystemet. Derfor er det viktig å anerkjenne helheten i industrilandskapet og den særskilte naturkultur som oppstod i moderne tid.

Disse økonomiske og teknologiske endringene påvirket utviklingen fra begynnelsen av 1900-tallet og skapte en særskilt ny livsform, en bestemt og helhetlig måte å leve på knyttet til industriell utnyttelse av naturen til menneskelige formål. Dette skiftet i tenkemåte, teknologi og økonomi var formidabelt. Et viktig aspekt var den økonomiske verdsettingen av land og jord. Overgangen fra å se et landskap som verdiløst til verdifull kapital kan godt illustreres med salget av Rjukanfossen i 1892. Sverre Kjeldstadli (1943: 63) skriver at fallrettighetene til fossen ble solgt til Telemark Turistforening i 1892 for 1100 kroner. I 1903 solgte Turistforeningen fallrettighetene videre til Sam Eyde og hans samarbeidspartnere, som ikke lenge etter skulle etablere Norsk Hydro. Da var prisen hele 220 000 kroner. Industrialisten Eyde så en ny framtid med et helt nytt syn på økonomi og teknologi, hvor utnyttelsen av fallet i fossen stod helt sentralt.

Denne overgangen representerte også et skifte i menneskets selvforståelse: Naturen og vannet var noe man tok kontroll over, temte og utnyttet (Birkeland 2008). Siden 1903 har alt fallende vann som renner ut fra Møsvatn til Heddalsvannet, blitt demmet opp, temmet eller lagt i rør. Det har vært mye og tungt arbeid for å omskape dette vannet til elektrisitet, som vi kjenner i dag gjennom lyset og varmen vi får ved å trykke på en bryter. Vannet må samles i magasiner, må slippes gjennom tunneler og sjakter ned mot en kraftstasjon og inn i turbiner, som driver et turbinhjul og trekker med seg en generator, som omdanner den mekaniske energien til elektrisk energi.

Men det er viktig å huske at det ikke bare var interessen for elektrisk kraft som førte til regulering i landskapet. Også på Kalhovd, som jeg beskrev tidligere i kapitlet, er vannet regulert og blitt et landskap som følge av kraftutbygging i moderne tid. Kalhovd ligger ved Mårvatn, som er regulert i to omganger. Den gamle Mårdammen som stod ferdig i 1918, ble i første omgang ikke bygd for å magasinere vann for kraftproduksjon, men for å regulere flom og tømmerfløtningsvann. Før-moderne dammer var altså først og fremst viktige ut fra andre økonomiske hensyn enn kraftproduksjon. Oppdemningen gjorde det mulig å fløte tømmer i perioder ut over flomperiodene, noe som gav sagbrukene mer forutsigbar og sikker tilførsel på tømmer, og bidro slik til verdiskaping på flere områder.

Det var Sam Eyde og Norsk Hydro som stod for den største omdanningen av dette landskapet i Tinn og Notodden til et industrielt produksjonssystem. Vannkraften i området ble brukt for å produsere kunstgjødsel (kjent som «Norgessalpeter»). Norsk Hydros formål var å utnytte vannkraften i landskapet til fordel for mennesker og samfunn. Salpeterfabrikkene måtte lokaliseres der vannkraften ble produsert, fordi man ikke kunne frakte den uten store energitap. Teknologien eksisterte ikke for frakt av elektrisitet uten store tap.

Det blir ofte hevdet av Rjukan er fødestedet for Norge som industrinasjon, men den første fabrikken for testproduksjon av salpeter ble bygd på Notodden i 1905, ved utløpet av Tinnelva. Tinnfoss hadde allerede da blitt utnyttet til kraftproduksjon for et tresliperi som ble bygd i 1875 like ved Tinnfoss.

Det var helt utenkelig å sette opp en testfabrikk ved Rjukanfossen. Området manglet veier og brukbare transportårer. Notodden hadde tilgang til havet, og dette gjorde valget enkelt for Sam Eyde. Fra Notodden til Rjukan var det en lang og strevsom reise. Man måtte bruke hestekjerre til Tinnoset, båt over Tinnsjøen til Mæl, og så hestevogn igjen til Dal, like ved Rjukanfossen. Da Sam Eyde kom, var det ingen by der, det var ingenmannsland med unntak av de rundt 300–350 menneskene som hadde klort seg fast i de magre fjellsidene, i et landskap som er uten sol i flere måneder i vinterhalvåret. Men ikke mange år etter ble det bygd jernbaner, Tinnosbanen og Rjukanbanen, med en jernbaneferje for transporten over Tinnsjøen, for å sørge for transport av produkter og råvarer.

Et temmet landskap

Det fallende vannet fra Møsvatn til Heddalsvannet har gitt store inntekter. Dette har ført til at stadig flere mennesker har kunnet få et bedre liv, mer mat, og økt velstand, rent vann, sunn mat og nok energi og varme. Dette er ting vi tar for gitt i dag. Menneskers inngrep i dette landskapet har aldri før i historien vært større i dette området. Her vil jeg vise bare et lite utsnitt av hvor omfattende inngrepene var i vassdraget mellom Møsvatn og Rjukanfossen, som illustrasjoner på det som er blitt kalt temmingen av fossekraften, og som nå gir Riksantikvaren en begrunnelse for i 2014 å fremme Rjukan og Notodden til Unescos verdensarvliste.

Historien bak byggingen av damanleggene ved Møsvatn er fylt av mange og sterke historier. Dambyggingen foregikk under særdeles vanskelige forhold. Steder like ved den gamle dammen har den dag i dag navn som «Lasarettet» og «Tyfusbrakk» etter en tyfusepidemi (tyfoid) som herjet i 1904, hvor i alt ni mennesker døde. De syke ble selvsagt isolert, og man forsøkte å rengjøre og desinfisere brakkene, og da man fikk et nytt utbrudd av tyfus våren 1905, ble lasarettet etter hvert brent. Den første Møsvassdammen stod ferdig i september 1907 og rommet 600 millioner m³ vann og var da verdens nest største vannmagasin (det største var Aswandammen i Egypt). Damanlegget var ikke så stort, men det var oppdemmingen av mye vann i Møsvatn som gjorde magasinet stort. Konesjonssøknaden om å regulere Møsvatn ble fremmet første gang i 1902, med henvisning til behovet for

at tømme Thelemarksvandene, at gjøre vår nu ganske farlige fiende flommen til ven og hjelper – legge kjæmpen i Bolt og Jern (Høydal 2003: 28).

Videre mente man at industrien ville få jevnere tilgang til vann, det ville bli mindre arbeidsledighet, som videre betød økt omsetning og positive økonomiske ringvirkninger for både by og land.

Ikke langt unna ligger Vemork, som ble bygd som kraftstasjon for å utnytte kraften i Rjukanfossen. Vemork var verdens største kraftstasjon da den åpnet i 1911. I dag huser Vemork Norsk Industriarbeidermuseum, som ble etablert som stiftelse i 1983 og åpnet som museum i 1988. Kraften herfra ble ifølge Frode Sæland (udatert) ført gjennom 60 ledninger på 5 masterekker til fabrikken Rjukan 1, fem kilometer lenger ned i dalen. Vannet som ble ført gjennom rørgate i fjellet fra Møsvatn forbi Rjukanfossen, ble brukt hele fem ganger. Fallende vann er en typisk

fornybar ressurs. Vannet stopper ikke å falle her, fordi det inngår i det store kretsløpet av vann på jorda. Som vi har sett over, faller vannet svært mye på kort avstand i dette landskapet, og med Rjukanfossen på 104 meter blir det virkelig snakk om store anlegg i fjellene.

Landskapet som arv

I dette kapitlet har jeg søkt å forstå sted som helhetlig naturkultur ved hjelp av landskapsbegrepet. Vi har sett at det industrilandskapet som kjennetegner Notodden og Rjukan i dag, er skapt av en lang rekke prosesser som er langt eldre enn disse byenes historie, og spesielt viktig har utviklingen av det fysiske landskapet vært. Dette landskapet er alltid i endring, aldri statisk. Det er ganske vanlig å forstå landskapet som en arv som reflekterer de måter mennesker har pleiet, bygd og utnyttet omgivelsene (Lowenthal 2007, 2005, Papayannis og Howard 2007). Denne arven er i stadig endring, det er en levende arv på grunn av den vedvarende og kreative natur- og kulturblanding som pågår. Dette landskapet er like fullt en helhet.

Denne landskapsarven er tilgjengelig for folk i dag på ulike måter. Den er tilgjengelig via direkte observasjon, erfaringer og opplevelser, som gir grunnlag for erfaringsbasert kunnskap. Dette landskapet er også tilgjengelig for oss gjennom tidlige tiders representasjoner av det, i kunst, litteratur, faglitteratur, i medier og populærkultur, i skriftlige kilder og gjennom muntlig overføring gjennom sagn, eventyr og musikk. Vi kan slik se på landskapet som en arv fra fortida som blir fortolket på stadig nye måter. Når dette landskapet er det landskapet mennesker også lever og bor i til daglig, blir det en del av hverdagslivets landskap. Hverdagslivets landskap er gjerne tatt-for-gitt eller noe vi ikke tenker så mye over. Det har gjerne stor betydning for oss, men på svært ulike måter for ulike mennesker og grupper av mennesker. Dette gjør at det i et og samme samfunn kan eksistere ulike landskapsyn side ved side. Vi kan skille mellom landskapsyn ut fra mange forhold, men både yrke, utdanning og sosial bakgrunn har betydning. Landskapsyn gjenspeiler samfunnets sosiale hierarkier.

Når industriarven på Notodden og Rjukan i dag blir vurdert fremmet som verdensarv, så betyr det at det er noen som gir denne landskapsarven en verdi som så unik og verdifull at det blir en arv for hele verden. Denne verdien er ikke universell i betydning absolutt sann. Slik verdsetting er ikke gitt en gang for alle, men varierer over tid og fra sted til sted. Man kan også miste en slik status som verdensarv er. Det forplikter å leve i et landskap hvor noen deler av landskapet har fått verdensarvstatus. Arven har alltid betydning for noen. Når Rjukan og Notodden verdsettes som verdensarv, så er det en anledning for folk som bor på Rjukan og Notodden til å bli mer bevisst sitt eget landskap og ta stilling til hvordan denne arven og dette landskapet skal forstås og vurderes, til beste for framtida.

Hva ønsker folk som bor her, for sine steder og landskap? Slike spørsmål kan vi stille til folk som bor alle steder, for landskap «finnes» alle steder hvor folk bor. Mennesker lever i og med landskap overalt. Det betyr også at det ikke er ekspertene som eier eneretten til å bestemme verdien av et landskap. Den europeiske landskapskonvensjonen ser på landskapet slik, som en arv fra fortida, som alle eier. Landskapet defineres her som et område, slik det forstås av mennesker, og slik det er skapt av naturgitte og menneskeskapt faktorer. I Landskapskonvensjonen, som trådte i kraft i 2004, heter det at landskapet er en nøkkelfaktor for individuell og sosial velferd og livskvalitet og en bærekraftig utvikling basert på et balansert syn på forholdet mellom sosiale behov, økonomisk aktivitet og naturmiljøet. Vern, forvaltning og planlegging av landskap i tråd med konvensjonen innebærer både rettigheter og ansvar for alle (Jones 2007, Jones og Stenseke 2011). Landskapet er slik ikke bare en samling av ting

eller artefakter, men også knyttet til de immaterielle betydninger og verdier som mennesker tillegger sine materielle omgivelser. Landskapet er altså en del av den immaterielle kulturarven, ikke bare den materielle arven fra fortida.

Vern, bruk og planlegging av landskap er både en rettighet og et ansvar. Dette innebærer at de statene som har undertegnet konvensjonen, har ansvar for å anerkjenne landskapet – gjennom lovgivning – som en vesentlig komponent i menneskers omgivelser og som slik uttrykker mangfoldet i kultur- og naturarven, og som er grunnlaget for menneskers identitet. Dette innebærer at landskapet, som arv, ikke bare tilhører landskapsekspertene, forskerne og andre med spesialkompetanse på landskap, men alle som bebor landskap og steder. De som bor og lever i landskapet, har rettigheter til dette landskapet. Dette skaper særskilte utfordringer for offentlig politikk og forvaltning. Det er viktig å sikre folks medvirkning og deltakelse i planlegging og beslutningsprosesser for landskapsplanlegging, og spesielt fra individer og grupper som befinner seg utenfor offentlig planlegging og utenfor de formelle politiske innflytelseskanalene. Her har barn og unge særskilte rettigheter, noe vi skal komme tilbake til senere i boken.

Landskapskonvensjonen forplikter de land som har undertegnet konvensjonen, på en rekke forhold. Konvensjonen forplikter blant annet til å sørge for å utdanne fagfolk og fremme undervisningsopplegg i skoler og universiteter. Landskapskonvensjonen legger føringer på utdanningspolitikk og undervisningspraksis, og den kan dermed brukes for å styrke barn og unges spesielle rettigheter til landskap og slik bidra til en bærekraftig utvikling av landskap. I artikkel 6 i konvensjonen blir dette formulert som særskilt ansvar for å utvikle bevissthet, utdanning og videreutdanning om landskap.

Utdanning for vern og bruk av landskap handler delvis om formell opplæring, men også om å forstå hvordan landskap er en grunnleggende del av menneskelig dannelse og utvikling og en forutsetning for en bærekraftig utvikling av landskap (Pedroli og Van Mansvel 2006). Landskapsforståelse er med andre ord nært knyttet til menneskesyn og menneskets plass i en større sammenheng. Konvensjonen antyder ganske klart at bærekraftig utvikling av landskap i framtida krever mer utvikling av ferdigheter i og kompetanse for å ta ansvar og utvise omsorg. Her spiller tilknytning til landskapet en stor rolle, siden landskap bidrar i konstruksjoner av personlig identitet (som i stedsidentitet), og som slik former bestemte betingelser for læring og utvikling.

Tilknytning til landskap og steder handler ikke bare om utvikling av ansvar og omsorg. Stedstilknytning er forutsetning for menneskelig utvikling og dannelse. Alle omgivelser utgjør menneskers landskap, for landskap finnes ikke bare «der» eller «her». Alle steder hvor mennesker ferdes, arbeider, lever, går, er landskap og omfatter helheten i menneskers omgivelser, ikke bare noen deler av dem. Slik representerer landskap og steder et mangfold av muligheter for dannelse, læring, forståelse, mestring, aktivitet, sosial samhandling og deltakelse, arbeid, kreative uttrykksmuligheter og lek. Landskap er viktig først og fremst fordi det er grunnleggende for menneskers velferd og livskvalitet.

Den uformelle læringen som skapes i hverdagslivet, der hvor man bor, er like viktig for vern og bruk av landskapet som den formelle læringen. Jeg vil gjerne gi et eksempel på dette. Høsten 2006 organiserte jeg som et ledd i forskningsprosjektet en rekke turer til steder lokalt i Tinn, som har vært historisk betydningsfulle for bosetting. Jeg kalte turene vann-dringer for å ha et felles fokus for turene som var å lære om de betydningene av vann som finnes gjennom ulik landskapsbruk i Tinn. Formålet med turene var å lære turdeltakerne å se steder med lokal betydning på nye måter, og bli bevisst samspillet mellom mennesker og vann. Her var både vannets landskapsendrende krefter og menneskenes endring av landskapet i Tinn i fokus. Turene var organisert slik at alle

kunne være med, og en lokal kjentperson deltok hver gang. Den enkeltes direkte sanseerfaring og samtalene i gruppa var grunnlag for læring og ny forståelse.

Den første turen gikk til Kalhovd, hvor Ulf Hope, lokal kjentmann, var med. Formålet var å lære mer om hvordan steinaldermenneskene så på landskapet, og hvordan de levde og overlevde med dette landskapet. Hope har selv kartlagt mange kulturminner i området og har også kommet over helt uventede ting. Han har gjort seg noen tanker om hvorfor og hvordan folk må ha kommet akkurat til Kalhovd og Rikulvshelleren. Det spesielle med Rikulvshelleren, mener Hope, har vært dens strategiske plassering til å fange villrein. På turen fortalte Ulf Hope at han har kommet over mange spesielle steder, og viser oss ett sted hvor avslagene fra produksjon av redskap lå helt åpent. På et bestemt sted oppdager en av turdeltakerne at det han alltid har sett som en steinrøys, har vært et kvartsittbrudd der fangstfolk laget jaktredskap, og han utbrøt: «No har eg fiska her i 30 år, og aldri har eg visst at det var eit steinbrudd her!» For ham var dette i utgangspunktet et «sted i naturen» uten spor av menneskelig virksomhet. På et øyeblikk har stedets betydning forandret seg fordi det han så som resultat av naturprosesser alene, har blitt omformet til naturkultur, et resultat av naturprosessenes og menneskers bruk. Fordi de sosiale praksisene som har satt spor etter seg, som rester, er så fjerne fra vår tids praksiser i landskapet, er det naturlig at vi ikke kjenner dem igjen.

Landskap har verdi, eller mening, fordi mennesker bruker landskapet. Det er bruken som bestemmer verdien. Når bruken endres, endres også verdien og betydningene. Derfor fører de samfunnsmessige endringene over tid også til endringer i landskapssyn. For eksempel var ismeltingen viktig for at det kunne være levelig i området for mennesker i steinalderen. Jord- og skogbruk var helt nødvendig i Tinn for de som bosatte seg der i tidligere tider, men folk som er bosatt i Tinn i dag, er ikke avhengige av å dyrke sin egen mat og bygge sine egne hus. I dag er folk avhengige av pengeøkonomi, lønnsarbeid, utdanning og et yrke for å kunne forsørge seg, noe som er felles for mennesker nesten overalt i verden. Det er svært få som lever av naturalhusholdning alene.

I et senere kapittel skal vi se nærmere på hvordan landskapet som arv får ny betydning når det tas i bruk som læringsressurs i skole og opplæring. Der skal vi også se mer på mulighetene som ligger i Den europeiske landskapskonvensjonen for grunnopplæringen. Før vi kommer så langt, skal vi først se litt nærmere på noen av de fortellinger som er blitt skrevet om dette landskapet, hvilke konsekvenser dette har for hvem som har hatt makten til å definere historien. Der skal vi også se på hvordan man kan skrive historien om ensidige industristeder som Rjukan og Notodden på nye måter.